

7. Куре сучасної української літературної мови: Вступ. Лексика. Фонетика. Морфологія. Наголос / За ред. Л.А. Булаховського. – К.: Рад. шк., 1951. – Т. I. – 520 с.
8. Кучеренко І.К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. – 2-е вид. – Вінниця: «Поділля-2000», 2003. – 464 с.
9. Матвіяс І.Г. Займенник // Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 265-295.
10. Матвіяс І.Г. Синтаксис займенників в українській мові. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 131 с.
11. Ожоган В. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови: Монографія. – К.: НАН України Інститут української мови, «Мовознавство», 1997. – 231 с.
12. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – 8-е изд. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 452 с.
13. Потєбня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. I-II. – 536 с.
14. Стрелков П.Г. Местоимение // Русский язык в школе. – 1950. - № 5. – С. 37-46.
15. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – 3-е изд. – М.: УРСС, 2001. – 620 с.

The article is dedicated to investigating semantico-grammatical and functional peculiarities of pronominal words in modern Ukrainian.

Key words: pronoun, pronominal words, semantical, grammatical, functional peculiarities, deixical function.

І. В. Дудко

МІЖКАТЕГОРІЙНІ ЗВ'ЯЗКИ В ГРАМАТИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНСЬКОГО ДІЄСЛОВА

Стаття присвячена з'ясуванню міжкатегорійних зв'язків у граматичній системі українського дієслова на прикладі категорій виду, способу і часу.

Ключові слова: дієслово, граматична категорія, міжкатегорійні зв'язки, вид, спосіб, час.

Аналіз мови як системи вимагає ретельного дослідження її передусім з позицій системності мовних явищ – наявності зумовлених зв'язків між ними, з того, що основною формою подібних зв'язків виступає відношення протиставленості (опозиції), яке спирається на загальні ознаки протиставлених мовних величин. Такі ознаки забезпечують однопорядковість членів опозицій, об'єднання їх в межах одного класу, розряду, категорії тощо. Дослідження взаємодії граматичних категорій може полягати, з одного боку, в аналізі ознак, за якими протиставляються члени опозиції, та зв'язків між опозиціями, з іншого – у з'ясуванні сфер взаємодії граматичних категорій, тобто сфер, що забезпечують умови для реалізації різноманітних зв'язків та протиставлень [12, 29].

Для традиційної і функціональної граматики проблема міжкатегорійної взаємодії залишається надзвичайно актуальною.

У мові й мовленні предметом пильної уваги мовознавців постають не лише окремі граматичні й семантичні одиниці та категорії, а насамперед їхні поєднання, комплексні, полікатегорійні єдності.

Як зазначають дослідники мови, “чистих” граматичних категорій, так само, як і “чистих” граматичних значень у їх реалізації поза міжкатегорійною взаємодією, фактично немає.

У дієслова як центра предикативності взаємозв'язок граматичних категорій виявляється у концентрованій формі. Традиційно у граматичній системі дієслова виділяють зв'язки між категоріями виду і часу, часу і способу тощо. Проте останнім часом особливої актуальності набувають дослідження різного роду зв'язків між категоріями, що мають дещо відмінний статус. Наприклад, зв'язок граматичної категорії виду з функціонально-семантичними категоріями аспектуальності, означеності-неозначеності, локативності, суб'єктності-об'єктності, комунікативної перспективи висловлення тощо [5, 3].

Крім того, актуальним залишається питання визначення ієрархії категорій, зокрема граматичних, у їх тісних взаємозв'язках у межах певної підсистеми.

Загальнотеоретичні положення дослідження міжкатегорійних зв'язків у граматиці докладно викладені О.В. Бондарком, який розрізняє зв'язки категорій а) у мовній системі й б) у мовленнєвому функціонуванні та класифікує ці зв'язки за багатьма аспектами [1].

Особливо складну систему взаємодій виявляють дієслівні категорії. Питання про взаємодію дієслівних категорій в типологічному плані порушує В.С. Храковський [20], котрий описує зв'язки імператива як одного із способів з іншими категоріями дієслова. Дослідник пропонує розрізняти поняття взаємозумовленості та взаємодії. Термін “взаємозумовленість” автор вживає у випадку обов'язкового співіснування двох категорій, а термін “взаємодія” – у випадку, якщо хоча б одна з досліджуваних категорій видозмінюється під впливом іншої.

Мета пропонованої статті – з'ясувати міжкатегорійні зв'язки в граматичній системі українського дієслова, зокрема проаналізувати взаємодію основних граматичних категорій виду, способу, часу у їх поєднанні в одній дієслівній формі.

Необхідно зауважити, що наразі в мовознавстві немає достатньо обґрунтованої й викладеної теорії взаємодії, крім того, нерідко в тому самому контексті поряд з терміном “взаємодія” широко вживають терміни “взаємозалежність”, “взаємозумовленість”, “взаємозв'язок” без чіткої їх диференціації [6, 15-17].

Лінгвістичну інтерпретацію поняття взаємодії допомагає з'ясувати його філософське трактування. Згідно з останнім, “взаємодія – філософська категорія, яка відображає процеси впливу різних об'єктів один на одного, їхню взаємну зумовленість, зміну стану, взаємоперехід, а також породження одним об'єктом іншого. Взаємодія репрезентує вид безпосереднього або опосередкованого, зовнішнього або внутрішнього відношення, зв'язку” [19, 81]. Проте наведене визначення вряд чи дає змогу краще усвідомити сутність поняття взаємодії.

В.С. Храковський робить спробу обґрунтувати і проілюструвати явище взаємодії граматичних категорій дієслова на матеріалі різноструктурних мов. Вихідними постулатами дослідника є такі: 1) взаємодія – один з різновидів

відношення, що пов'язує дві граматичні категорії, 2) інші різновиди цього відношення – взаємозумовленість, взаємозалежність і взаємозв'язок, 3) взаємодія – це таке відношення між граматичними категоріями, за якого обидві категорії функціонують злагоджено і впливають одна на одну таким чином, що може призводити до видозміни обидвох граматичних категорій (принаймні однієї), 4) взаємодію варто відрізнити від взаємозумовленості, яка має місце у випадку обов'язкового співіснування двох категорій [22, 25].

В описових граматиках часто предметом дослідження постають пари граматичних категорій, які кваліфікують як взаємопов'язані або взаємозалежні (наприклад, категорії виду-часу, часу-способу тощо) [6, 16]. Взаємозалежні граматичні категорії пропонувано називати сполученими (“сопряжёнными”) [18, 15], а взаємозалежність пояснюється семантичними причинами, зокрема наявністю загального семантичного компонента у сполучених категоріях. Так, взаємозалежність категорій виду і часу визначається тим, що вони по-різному відображають загальну ідею часу [13], водночас взаємозалежність категорій часу і способу випливає з того, що реальність-нереальність реалізується в конкретній часовій віднесеності [21].

Отже, можна припустити, що взаємозалежність категорій, а також можливість їхньої взаємодії визначається будовою семантичного представлення дієслівної словоформи: взаємозалежними є такі пари категорій, у яких значення однієї категорії вкладаються у значення іншої категорії.

Зв'язки граматичних категорій дієслова репрезентують парадигматичний та функціональний аспекти [2, 641]. Парадигматичні зв'язки стосуються залежностей між парадигмами, у яких виявляються граматичні категорії; функціональні зв'язки стосуються значень граматичних категорій і закономірностей їх вживання (прямого і переносного). Парадигматичні та функціональні зв'язки між граматичними категоріями дієслова характеризують групування цих категорій як особливу єдність, що має властивість системи, і кожна з дієслівних граматичних категорій входить до цієї системи як один з її членів [Там само, 642]. Оскільки кожна граматична категорія є білатеральною (двобічною) одиницею, то перетин граматичних категорій також характеризується білатеральністю, тобто він має виявлятися як у плані формально-структурного вираження, так і у плані функціонально-семантичного змісту [15, 43]. Інакше кажучи, у дієслівній словоформі грамама якої-небудь категорії зазвичай представлена у певному сполученні з грамемами інших категорій. У зв'язку з цим науковий інтерес становить питання, наскільки широко грамеми тієї чи тієї категорії представлені у парадигмі. Наприклад, грамеми категорії часу *співала – співає – буде співати* сполучаються лише з грамемами категорії способу, тобто не можуть бути представленими поза сполученням з категорією способу. Водночас грамеми категорії способу реалізуються й поза сполученням з грамемами часу, пор. грамеми умовного та наказового способу: *співала б, співай* [Там само, 46]. Деякі з компонентів (грамем), що належать до різних граматичних категорій, здатні перетинатися між собою, об'єднуватися у межах тієї самої словоформи, проте деякі компоненти не перетинаються, не поєднуються між собою. Наприклад, грамеми теперішнього і майбутнього часу сполучаються з грамемами особи: *пишу, буди пишати; пишеш, буди пишати...*, а грамеми минулого часу не сполучаються: *писав – я / ти / він*.

Подамо узагальнено у вигляді таблиці репрезентацію сполучувальних можливостей граем трьох граматичних категорій – виду, способу і часу¹:

Вид	Спосіб				
	Дійсний			Умовний	Наказовий
	Час				
	Теперішній	Минулий	Майбутній		
Недоконаний	+	+	+	+	+
Доконаний	—	+	+	+	+

Отже, побіжний огляд дієслівної парадигми дає змогу констатувати, що репрезентація дієслівних категорій виду та стану є найменш залежною від необхідності сполучення з іншими грамемами в загальному граматичному комплексі, який зазвичай представлений у словоформі. Ця особливість згаданих категорій дозволяє стверджувати, що вид і стан у складі усього комплексу дієслівних категорій є максимально незалежними граматичними категоріями і посідають найвищу ланку в категорійній ієрархії [Там само]. Ю.О. Пупинін наводить таку загальну схему залежностей дієслівних категорій у межах граматичного комплексу [Там само]:

Пропонована схема репрезентує формально-структурну ієрархію граматичних категорій дієслова, яка відображає особливості “зчеплення” категорій у граматичній формі.

¹ У пропонованій таблиці спираємося на традиційні граматичні концепції, зокрема триграмемної категорії способу (дійсного, умовного й наказового). Пор. концепції, викладені у працях: Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Просвещение, 1977. – Т. 4. – Вып. II. – 406 с.; Русанівський В.М. Дієслово // Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 296-429; Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.; Городенська К.Г. Онтологічні параметри граматичних категорій способу та часу // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 39-42; Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.; Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 435 с. [14; 16; 8; 10; 7; 11].

Проаналізуємо у згаданих вище аспектах найтісніші системні зв'язки між категоріями способу і часу, часу і виду, а також способу і виду.

Взаємодія категорій способу і часу

Категорії способу і часу виявляють парадигматичний і функціональний зв'язок.

Щодо співвідношення категорій способу і часу, можна констатувати, що в індикативі (дійсному способі) представлені всі часові форми. В інших способових формах, зокрема імперативі (наказовому способі) та кон'юнктиві (умовному способі), немає часових форм. Це пояснюється не тим, що, наприклад, значення імператива і часу взагалі не сумісні, а навпаки, тим, що імперативу притаманна презентно-футуральна рамка, тобто дія, позначувана імперативною формою, або вже реалізується в момент мовлення (*Читай* = 'продовжуй читати' – презентна перспектива), або повинна почати реалізовуватися після моменту мовлення (*Читай* = 'починай читати' – футуральна перспектива) [22, 26-27].

Наявність презентно-футуральної рамки в імператива пояснює його зв'язок з відповідними часовими формами індикатива. Цей зв'язок виявляється в тому, що в слов'янських мовах, зокрема й в українській, спеціалізовані центральні форми імператива 2-ої особи однини утворюються від основи теперішнього часу індикатива: *читай-0*, *пиши-и*. Також цей зв'язок виявляється в тому, що деякі імперативні форми за походженням є формами теперішнього чи майбутнього часу: *ідемо*, *нехай іде*, *нехай ідуть*. Крім того, презентні та футуральні форми індикатива в актах мовлення мають тенденцію виступати як функціональні синоніми до імперативних форм 2-ої особи: *Ви негайно подасте / подасте звіт про виконану роботу*, пор.: *Негайно подайте звіт про виконану роботу!*

Категорійні значення форм часу базуються на модальному значенні реальності, яке властиве дійсному способу. Модальні відтінки індикатива по-різному виявляються в різних часових формах, що пов'язано не лише з категорією часу, а й виду. Найхарактерніші модальні відтінки (зокрема, можливості / неможливості) для вживання форм майбутнього простого часу (доконаного виду), особливо в значенні теперішнього неактуального: *Зараз бурна ненависть до зачинщиків ганьби рознесе мерзенні залишки натовпу, розірве його, як бомбу* (О. Довженко); *Голод іде за голодом, тим часом він з'їдає наше село, але перекинеться й на місто і стане суцільним, тотальним, нашим способом життя* (П. Загребельний). Особливими модальними відтінками характеризується вживання аналітичних і синтетичних форм майбутнього часу недоконаного виду: 1) у контексті абстрактного теперішнього: а) відтінок гіпотетичності: *Він сонячного хліба не їсть, він додержується "старої віри"*. *Мама із жалості варить йому й далі стару гудь, та не знаю, чи довго вона буде витримувати цю впертість* (В. Винниченко); *Цілими днями буде лежати, навіть води не принесе*; б) відтінок впевненості в постійній готовності суб'єкта до реалізації дії: *Люди, яким він [Оксен] вказав на неполадки, замість того, щоб виправити їх, ... будуть виправдовуватися і присягаться, що вони в тому не винні, і розводитимуть руками* (Григорій Тютюнник); *Цілий день буде стояти на базарі, щоб заробити копійчину*; в) відтінок впевненості в тому, що звичайна, типова дія обов'язково має або не має реалізуватися: – *Хіба ти скажеш про свої болю, які вони є? Знаю тебе добре. Ти недугою похвалитись не будеш* (П. Загребельний); *Знаю тебе: після занять будеш поспішати на футбол*;

2) у контексті, що вказує на план минулого часу звичайної дії: *Він пішов у ніч, довго добиратиметься на свій далекий хутір Нивки, в маленьку кімнатку* (П. Загребельний); *Увесь час був удома. Нічого не тямився на комп'ютері. А сидіти цілий день буде за ним*.

Обмежено вираження модальних відтінків при вживанні форм теперішнього й особливо минулого часів. Позначена формою теперішнього часу дія реалізується в майбутньому, але намір, готовність, рішучість її реалізувати або впевненість у тому, що вона реалізується, з'являються вже в теперішньому. Тому контраст між значенням майбутнього, зумовленим контекстом, і значенням форми теперішнього часу послаблюється згаданими модальними відтінками, які пов'язують майбутнє з теперішнім [4, 632]: *Завтра від Їсоджана до міста; Я наступного року вступаю до ВНЗ, Увечері зустрічаю товариша*.

Отже, категорії способу і часу взаємодіють одна з одною. Ця взаємодія виявляється насамперед у тому, що значення часу заповнює змінну в значенні індикатива, але є константним у значенні імператива. Щодо інших способових форм, то тут можлива, як зауважує В.С. Храковський, ситуація, коли час і не заповнює змінної в значенні способу, і не є константним у значенні способу. Наприклад, форми умовного способу при вживанні в умовних конструкціях: *Якби Петров отримав гроші, він би купив дружині подарунок*. У цьому випадку форми умовного способу цілком індіферентні до значення часу. Та чи та конкретна часова локалізація за необхідності маркується лексичними засобами, наприклад: *Якби Петров отримав вчора / завтра гроші, він би купив дружині подарунок* [22, 28].

Взаємодія категорій часу і виду

Між категоріями часу і виду наявні тісні системні зв'язки як парадигматичного, так і функціонального плану. Парадигма часу залежить від виду. Як уже згадувалося раніше, взаємодія категорій часу і виду ґрунтується на загальній ідеї часу, яку вони конкретизують по-різному. У часових значеннях ідея часу орієнтована на співвіднесеність дії, процесу або стану з моментом мовлення, тобто має зовнішню спрямованість, у видових значеннях вона виявляється як внутрішня властивість дії, процесу чи стану. Отже, грамеми часу і виду визначають зовнішні та внутрішні якості динамічної ознаки, вираженої дієсловом [7, 256]. Як зазначає А.П. Загнітко, "у видовій опозиції темпоральність є імпліцитною і позбавлена дейктичності й орієнтованості, в системі часових форм темпоральність локалізується щодо моменту мовлення і експлікується, конкретне явище характеризується дейктичністю й орієнтаційністю у темпоральному плані у мовленнєвій комунікації. Розмежування категоріальних значень виду та часу, незважаючи на їх злитість, можливе тільки на осі «суб'єкт мовлення ← → дійсність»" [11, 228].

Значення недоконаного виду властиве усім трьом часовим формам – теперішньому, минулому та майбутньому часові, бо нецільна дія, яку виражають дієслова недоконаного виду, може або збігатися з моментом мовлення, або передувати йому, або наставати після нього. Значення доконаного виду мають лише часові форми минулого та

майбутнього часу, бо цілісна дія, яку позначають дієслова доконаного виду, або передую моментові мовлення, або настає після нього.

Закономірності вживання видових форм в індикативі залежать від вираження в різних часових планах одиничних (неповторюваних) дій або повторюваних дій, звичних, типових. Наприклад, для вираження одиничних дій, що мають місце в момент мовлення (у теперішньому актуальному), вживаються лише форми дієслів теперішнього часу недоконаного виду: *[Слідчий]: Як сидиш, я тебе питаю?! Сядь правильно! Руки на коліна! (І. Багрянний); – Що ви тут робите? – Граємо.* Для вираження повторюваних дій в плані теперішнього неактуального можуть вживатися форми дієслів теперішнього часу недоконаного виду, а також форми майбутнього простого часу доконаного виду: *Щовесни талі води наносять туди родючого лесу з довоколишніх ярів (П. Загребельний); Він часто приходить до цього будинку; Батько іноді як замахнеться на свого сина.* У минулому часі одиничної (неповторюваної) дії вживаються дієслова обох видів: *Благословенна темрява оповила нас, засліпила й оглушила, але й сліпі ми бачили одне одного, глухі – чули кожен удар серця, наші уста, наші руки, наші тіла набули загрозливо-прекрасної чутливості, наша кров вибухнула вогненною музикою захвату, досі ще не звіданого нами ніколи (П. Загребельний).* У минулому часі повторюваної і звичайної дії найчастіше вживаються дієслова недоконаного виду: *Щотижня в коридорах інституту з'являлися меткі дядьки, які розилюкували Лесю (П. Загребельний); Час від часу підходив вартувий до вічка й зазирає. Тоді в'язні удавали, що вони нудяться, а як вартувий відходив – ситуація мінялась (І. Багрянний).*

Видові і часові значення можуть взаємодіяти. Так, значення теперішнього актуального пов'язане з видовим значенням не обмеженого границею процесу перебігу дії: *Зупинись! Ти летиш, як ракета. Я не встигаю.*

Взаємодія категорій способу і виду

Категорії виду і способу виявляють переважно функціональні зв'язки. Як зауважує О.В. Бондарко, в дійсному способі категорія виду виступає у взаємодії з категорією часу, проте в умовному й наказовому способі категорія виду виступає поза зв'язком з категорією часу [2, 643].

Специфіка загальнодієслівної граматичної категорії виду полягає в тому, що не кожна дієслівна лексема з властивими їй значеннями репрезентована формами недоконаного і доконаного виду, що утворюють видову пару, члени якої лексично тотожні, проте відрізняються один від одного лише за видовим значенням. Такі пари можуть утворювати тільки так звані лімітативні (граничні) дієслова (*писати – написати, переписувати – переписати, підбити – підбивати*). Крім парновидових (тих, що мають форми недоконаного і доконаного виду), є також непарновидові (одновидові) дієслова недоконаного виду (*спати, кохати, міркувати, підспівувати*) і доконаного виду (*розкритися, засвітити, стукнути, набігатися*). У мові функціонують також двовидові дієслова, у яких та сама основа виражає одночасно значення недоконаного й доконаного виду (*мовити, женити, діагностувати, акредитувати*).

Крім непарновидових дієслів, виділяють також непарновидові, або одновидові, лексичні значення (лексико-семантичні варіанти) багатозначних дієслів. Досить часто в межах одних із них такі дієслова недоконаного виду утворюють видові протиставлення, тоді як на рівні інших вони не мають відповідників доконаного виду. Причому співвідношення між парновидовими й одновидовими лексико-семантичними варіантами в кожного багатозначного дієслова різне. Наприклад, у дієслова *мазати* з шести лексичних значень одновидовими є лише два [7, 230].

Отже, вид – категорія, що нерозривно пов'язана з лексемою, проте спосіб і час пов'язані не з лексемою, а з вокабулою, тобто форми способу і часу утворюються при будь-якому значенні багатозначного дієслова. Однак, як зауважує В.С. Храковський, вживання імперативних форм залежить від того, чи є конкретне значення дієслова агентивним або неагентивним [22, 30].

Численні дослідження видо-часових форм дієслова дали змогу стверджувати, що індикативні форми як недоконаного, так і доконаного виду вживаються без будь-яких обмежень. Крім того, основним і найчастіше вживаним значенням грами недоконаного виду є актуально-тривале, або конкретно-процесне, значення, яке характеризує одиничну дію, взятую в серединній фазі, тобто в процесі її перебігу (реалізації): *Увечері я читала книжку.* Інше значення цієї грами – загальнофактичне (має три різновиди: результативне, двоспрямоване і нерезультативне [9]), яке зосереджує увагу на самому фактові минулої дії, час припинення якої залишається невизначеним (*Я попереджав її про небезпеку*). Ще одне значення цієї грами – багатократна, повторювана дія – зазвичай реалізується за наявності в контексті відповідних показників багатократності (*Я щодня дивлюся телевізор*). Основним значенням грами доконаного виду є конкретно-фактичне, яке характеризує цілісну одиничну дію, що реалізувалася в певний момент часу (*Я подзвонив їй вранці*). Крім того, у цієї грами є наочно-зразкове значення (*Він іноді ні з того ні з сього переб'є увесь посуд*) і потенційне значення (*Такий костюм тепер не знайдеш*), які інколи вважають “переносними видозмінами конкретно-фактичного значення” [3, 23].

Порушуючи питання про функціонування імперативних форм обох видів, зауважимо, що грамею недоконаного виду в імперативних формах притаманні ті самі значення, що й в індикативних формах, проте певною мірою змінюється ієрархія значень грами. В імперативних форм провідним значенням грами недоконаного виду є загальнофактичне, а не актуально-тривале, як у індикативних форм. Відомо, що прескрипція, виражена імперативною формою, може стосуватися або дії, яка ще не реалізується в момент мовлення (*Говорить, ми слухаємо. Вмикайте світло*), або дії, яка вже реалізується в момент мовлення про неї (*Що ви тут робите? – Слухаємо музику. – Ну, слухайте, слухайте*). Найчастішими є випадки уживання імператива недоконаного виду, коли прескрипція належить до дії, яка не реалізується у момент мовлення. У подібних уживаннях грамею недоконаного виду притаманне загальнофактичне значення (увага зосереджується на самому факті майбутньої дії, яка повинна завершитися, хоча момент її завершення залишається невизначеним).

Як зазначає російський дослідник імперативних форм В.С. Храковський, у загальнофактичного значення в імперативних формах є цікаві особливості, які не властиві йому в індикативних формах. Перша особливість полягає в тому, що спеціально може акцентуватися увага на початковій фазі дії (*Голосуйте = ‘починайте голосувати’*). Друга

особливість полягає в тому, що дія має відбуватися негайно після моменту мовлення (*Давай валізу*) або після якого-небудь експліцитно позначеного моменту у майбутньому (*Через годину слухайте важливе повідомлення*). Третя особливість зводиться до того, що прескрипція зумовлюється не стільки особистим бажанням мовця, скільки об'єктивною ситуацією, що склалася (*Вмикайте світло. Кіно закінчилося*) [17]. Актуально-тривале значення притаманне грамемі недоконаного виду в тих відносно нечисленних випадках, коли прескрипція стосується до дії, яка вже реалізується в момент мовлення (*– Ти вже працюєш? – Працюю. – Ну, працюй, працюй*). У таких випадках прескрипція спричиняє необхідність продовжувати дію, що перебуває у своїй серединній фазі (*працюй* = 'продовжуй працювати'), що характерно для актуально-тривалого значення. Щодо багатократного значення грамемі недоконаного виду, то воно реалізується в імперативних формах так само, як і в індикативних (*Дзвонить нам кожного дня*).

Специфіка вживання грамемі доконаного виду в імперативних формах полягає в тому, що вона з неоднозначної стає однозначною: у неї залишається її основне конкретно-фактичне значення і на відміну від індикативних форм немає наочно-зразкового й потенційного значень. Дія, позначувана формою доконаного виду, може відбуватися або одразу після моменту мовлення (*Увімкни радіо*), або через певний проміжок часу (*Увімкни радіо о 8 ранку. Будуть новини*). Крім того, як зауважує В.С. Храковский, при вживанні форми доконаного виду прескрипція зумовлюється не об'єктивною ситуацією, очевидною для мовця і слухача, а особистим бажанням мовця, про яке слухач може і не знати (*Петре, дай мені на кілька днів твою сумку. Моя зовсім порвалася*) [22, 32].

У заперечних реченнях вільно функціонують індикативні форми обох видів, проте імперативні форми мають певні обмеження. Прескрипція стосовно невиконання дії, тобто заборона дії, виражається тільки формами недоконаного виду, причім заборона може стосуватися як дії, що вже відбувається в момент мовлення (*Не розмовляй* = 'припини розмовляти' – актуально-тривале значення недоконаного виду), так і дії, яка в момент мовлення ще не реалізується (*Не заходь завтра до мене* – загальнофактичне значення недоконаного виду), а також багатократних дій (*Не заходь по понеділках до мене* – багатократне значення недоконаного виду). Імперативна форма доконаного виду в заперечних реченнях вживається зі значенням застереження (*Не впади. Не втони. Не спізнись*).

Отже, граматичні категорії виду, способу і часу дієслова взаємодіють між собою. Взаємозв'язок, взаємодія і взаємозумовленість названих категорій реалізуються як в парадигматичному, так і функціональному аспектах. Аналіз граматичної системи українського дієслова дає змогу констатувати, що в одній дієслівній формі як компонентів дієслівної парадигми знаходиться утілення комплекс взаємопов'язаних і взаємозумовлених граматичних категорій з властивим їм набором грамем, їх значенням і функціонально-семантичним потенціалом. Міжкатегорійні зв'язки дієслова репрезентують складні, багатовимірні, різноаспектні відношення у мові як цілісній системі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарко А.В. Аспекты анализа межкугаториальных связей в грамматике // Категории грамматики в их системных связях (Тезисы конференции). – Вологда, 1991.
2. Бондарко А.В. Взаимные связи морфологических категорий глагола // Русская грамматика / Редкол.: Н.Ю. Шведова (гл. ред.) и др. – М.: Наука, 1980. – Т. I. – С. 641-646.
3. Бондарко А.В. Вид и время русского глагола (значение и употребление). – М.: Просвещение, 1971. – 240 с.
4. Бондарко А.В. Категория времени // Русская грамматика / Редкол.: Н.Ю. Шведова (гл. ред.) и др. – М.: Наука, 1980. – Т. I. – С. 626-636.
5. Бондарко А.В. Предисловие // Межкугаториальные связи в грамматике / Редкол.: А.В. Бондарко (отв. ред.) и др. – Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1996. – 232 с.
6. Взаимодействие языковых единиц и категорий в высказывании: Тезисы осенней школы-семинара. – Таллин, 1989.
7. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматика української мови. – К.: Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 400 с.
8. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
9. Гловинская М.Я. Семантические типы видовых противопоставлений русского глагола. – М.: Наука, 1982. – 155 с.
10. Городенська К.Г. Онтологічні параметри граматичних категорій способу та часу // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 39-42.
11. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. Морфологія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 435 с.
12. Луценко Н.А. К истолкованию принципов анализа взаимодействия грамматических категорий // Грамматическая семантика глагола и имени в языке и речи / Редкол.: Н.А. Луценко (отв. ред.) и др. – К.: УМК ВО, 1988. – С. 28-43.
13. Маслов Ю.С. К основаниям сопоставительной аспектологии // Вопросы сопоставительной аспектологии. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1978. – С. 4-44.
14. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. – М.: Просвещение, 1977. – Т. 4. – Вып. II. – 406 с.
15. Пупынин Ю.А. Грамматические категории русского глагола в их системно-парадигматических и функциональных связях // Межкугаториальные связи в грамматике / Редкол.: А.В. Бондарко (отв. ред.) и др. – Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1996. – С. 43-60.
16. Русанівський В.М. Дієслово // Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 296-429;
17. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / А.В. Бондарко (отв. ред.), Е.И. Беляева, Л.А. Бирюлин и др. – Л.: Наука, 1990. – 263 с.
18. Типология грамматических категорий / Редкол.: Ярцева В.Н. (отв. ред.). – М.: Наука, 1975. – 220 с.
19. Философский энциклопедический словарь. – М., 1983.
20. Храковский В.С. Взаимодействие грамматических категорий глагола (Опыт анализа) // Вопросы языкознания. – 1990. – № 5. – С. 18-36.
21. Храковский В.С., Володин А.П. Семантика и типология императива: Русский императив. – Л.: Наука, 1986. – 272 с.
22. Храковский В.С. Грамматические категории глагола (опыт теории взаимодействия) // Межкугаториальные связи в грамматике / Редкол.: А.В. Бондарко (отв. ред.) и др. – Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 1996. – С. 22-42.

The article deals with relations between categories in grammatical system of Ukrainian verb using aspect, mood and tense categories.

Key words: a verb, grammatical categories, relations between categories, an aspect, mood, tense.